

Nationalisme in de lokale politieke cultuur, Tiel 1850-1900

J. VAN MIERT

Inleiding

Op 6 september 1898 vond de inhuldiging plaats van Wilhelmina als koningin. In het gehele land vierde de bevolking feest. Tijdens het achtjarig regentschap van koningin-moeder Emma was deze troonsbestijging zorgvuldig voorbereid. Na het teruggetrokken bestaan dat Willem III in de jaren voor zijn dood in 1890 leidde en het ontbreken van een directe troonopvolger, waren er mogelijkheden tot hernieuwing van het orangisme. Het enthousiasme was in de jaren vóór Wilhelmina's troonsbestijging met name opgewekt door de bezoeken die prinses en regentes aan de verschillende landstreken brachten. Maar koningin Emma had ook in staatkundig opzicht nieuwe inhoud gegeven aan het koningschap, zodat de monarchie in de jaren 1890 wederom een symbool van nationale eenheid werd. Deze versterking van de monarchie ging gepaard met een toenemende polarisatie in de maatschappij en kon zo tegenwicht bieden aan polemieken die in de voorafgaande decennia over het nationaal verleden waren gevoerd.¹ Liberalen, conservatieven, orthodox-protestanten en katholieken hadden zich allen ingezet voor een eigen interpretatie van de Nederlandse geschiedenis en zo getracht vorm te geven aan een nationale identiteit.

In de recente geschiedschrijving over nationalisme in Nederland is onder meer aandacht besteed aan deze polemieken.² In de historiografie komen de ideologische standpunten naar voren, zoals die op nationaal niveau door de intellectuele elites van de genoemde bevolkingsgroepen werden ingenomen. De vraag of deze ideeën in bredere lagen van de bevolking ingang vonden werd tot dusver niet beantwoord. Nu is deze beantwoording verre van eenvoudig omdat het al dan niet bestaan van een 'nationaal gevoel' onder Nederlanders moeilijk in de beschikbare bronnen is terug te vinden. In dit artikel wordt, door middel van historisch onderzoek in één gemeente, getracht enig inzicht te verkrijgen in de wijze waarop nationalisme deel uitmaakte van de lokale politieke cultuur. Ten eerste wordt aandacht geschonken aan beeldvorming van nationalisme. Bestudering van de wijze waarop men in feesten, herdenkingen en politieke debatten aan

de verbondenheid met de Nederlandse natie vorm gaf, geeft aanwijzingen voor de beantwoording van de vraag in hoeverre een lokale bevolking zich deel voelde van die natie. Ten tweede wordt aandacht geschonken aan de politieke betekenis van nationalisme en naar de vraag in hoeverre verschillende religieuze en sociale groepen deelnamen aan nationalistische uitingen. Tevens wordt de vraag gesteld of nationalisme lokaal een politiek bindmiddel was, dan wel overwegend polariserend werkte.

1. Nationalisme in de tweede helft van de negentiende eeuw

Negentiende-eeuws nationalisme vond zijn wortels voor een deel ten tijde van de Republiek. In die periode werd vaderlands gevoel vooral verbonden met de idee een door God uitverkoren volk te zijn.³ Voornaamste bindmiddel was de gereformeerde religie, maar in tijden van oorlogsdreiging kon het nationaal gevoel ook monarchale trekken krijgen. Steeds weer klonk dan de roep tot versterking van de positie van de stadhouder, zijnde het symbool van nationale eenheid en redder van het vaderland.⁴ Twee ontwikkelingen gaven nationale gevoelens aan het eind van de achttiende eeuw een duidelijke verbreding. Ten eerste werd, met name in de patriottentijd, het vaderlands gevoel aangevuld met een romantisch militante houding, waarin eigenschappen als zelfverheffing en grootspraak de boventoon voerden.⁵ Ten tweede constateert W.W. Mijnhart het ontstaan van een cultureel natiebesef onder het ontwikkeld deel van de bevolking. Door veranderingen als de groei van het lezerspubliek, populair wetenschappelijke publikaties, periodieke pers en de oprichting van vele genootschappen, kwamen 'culturele communicatiegemeenschappen' tot stand met een sterk nationale gerichtheid, waarin Verlichtingsidealen een aan het ontwikkeld publiek aangepaste vorm kregen. Dit cultureel natiebesef vormde een voorwaarde voor de politieke veranderingen van die periode. Tevens stond zij aan de basis van verbetering van het lager onderwijs, nationale spellingsvoorschriften en grammatica vlak na de eeuwwende.⁶

In de negentiende eeuw kwam nationalisme op diverse wijzen tot uitdrukking. Er was sprake van lange termijn ontwikkelingen als alfabetisering, verminderd gebruik van dialecten, verbeteringen van onderwijs en infrastructuur, eenheid van tijd en de opkomst van massamedia.⁷ Deze veranderingen hadden uitbreiding van culturele communicatiegemeenschappen en verdere nationale eenwording tot gevolg. Een tweede vorm van nationalisme was het gebruik van het nationale verleden in kunst, literatuur en monumenten. J.Th.M. Bank gebruikt hiervoor het begrip 'cultureel nationalisme'. Dit bood een nieuw perspectief op nationale saamhorigheid. Tegelijkertijd betekende de aandacht voor de vaderlandse geschiedenis een nieuw referentiekader in een veranderende maatschappij.⁸ Vooral na 1860 werd het teruggrijpen op het 'roemruchte' Republikeins verleden geaccentueerd. Herdenkingen en feestdagen waren bedoeld om onder brede lagen van de bevolking een nationaal gevoel te doen postvatten en

zij zijn als zodanig ook op lokaal niveau te bestuderen. Er waren herdenkingen van de inname van Den Briel in 1872, het ontzet van Leiden in 1874, de Unie van Utrecht in 1879 en de dood van Willem van Oranje in 1884. Maar ook rond contemporaine gebeurtenissen vonden festiviteiten plaats; naar aanleiding van het 25-jarig koningschap van Willem III in 1874 en diens zeventigste verjaardag in 1887. Het nationale feest werd door zijn regelmaat tot een vast bestanddeel van het maatschappelijk leven.

Ten derde speelden in binnenlandse en buitenlandse politieke kwesties nationalistische gevoelens een rol. In de periode 1850-1870 zorgde de vraag naar de plaats van de monarch in het staatsbestel voor een tegenstelling tussen liberalen en conservatieven. Verschillende malen ontstonden er politieke crises, waarbij Willem III, gesteund door conservatieven, in conflict kwam met een liberale regering of Tweede Kamer. Conservatieven wierpen zich daarbij op als de verdedigers bij uitstek van vaderland en Oranjestad.

Naast de kwestie van de politieke macht van de koning, was het religieuze karakter van de natie een probleem. Een deel van de Nederlands-hervormden trachtte de geprivilegieerde plaats van hun door grondwettelijke vrijheden en interne verdeeldheid steeds meer terrein verliezende kerk te behouden en ijverde voor een 'groot-protestants' Nederland. Tijdens de Aprilbeweging van 1853 uitte deze stroming zich in een fervent antipapisme. Een constructiever resultaat van het groot-protestantisme was de schoolwet van 1857, die lager onderwijs tot doel had, dat opvoedde in 'christelijke en maatschappelijke deugden'. Een splitsing van het lager onderwijs waarbij ieder kerkgenootschap eigen scholen kon oprichten, een stelsel waarvan Groen van Prinsterer de voornaamste pleitbezorger was, werd gezien als een bedreiging voor de eenheid van de staat.⁹ Groot-protestantisme en oranjegezindheid waren nauw met elkaar verbonden en het antipapisme van de Aprilbeweging uitte zich nadien in een sterk orangisme.¹⁰ Na 1870 verminderde de belangstelling voor kwesties als de structuur van het staatsbestel en het groot-protestantisme. Liberalen domineerden het politieke toneel en pogingen om verschillende conservatieve groepen te verenigen bleken vruchteloos.

In de tachtiger jaren voegde zich een nieuw element in het Nederlandse nationalisme: het denkbeeld een oude imperialistische mogendheid te zijn.¹¹ De bezorgdheid over de plaats van het kleine Nederland tussen de Europese grootmachten lag ten grondslag aan een herwaardering van de internationale rol die Nederland nu en in het verleden speelde. Nederlanders voelden zich betrokken bij de acties van het leger in Nederlands-Indië. Maar de lotsverbondenheid met de in de verdrukking geraakte Afrikaanse Boeren leek het nationaal gevoel nog sterker aan te spreken. In de Boerenoorlogen van 1880 en 1899 weerspiegelde zich volgens velen de Nederlandse Opstand. Men zag de Boeren als 'stamgenoten' of 'Transvaalse broeders', die als jonge natie een vergelijkbare vrijheidsstrijd voerden. Verontwaardiging over de Engelse annexaties in 1880 uitte zich in steunacties waarin diverse religieuze, sociale en politieke groepen samenwerkten. Maar de

betrokkenheid stimuleerde veel meer het vertrouwen in de eigen kracht, dan dat het de Transvaalse belangen werkelijk diende.¹² Tijdens de tweede Boerenoorlog was de belangstelling in Nederland nog massaler, maar bleek ten aanzien van het nationalisme de integratieve kracht kleiner te zijn. Nu was er veel meer sprake van een verzuilde belangstelling.¹³ In Nederland richtten de nationale gevoelens zich weer sterk op het koningshuis, waar de troonsbestijging van Wilhelmina in 1898, haar huwelijk met prins Hendrik in 1901 en de met veel zorg omringde geboorte van prinses Juliana in 1909 veel aandacht kregen.

In de inleiding werd reeds gewezen op de verdeelde opinies die er over het nationaal verleden bestonden. De nationale identiteit vormde immers een omstreden terrein voor politieke en kerkelijke groeperingen. Katholieke intellectuelen als J.A. Alberdingk Thijm en W.J.F. Nuyens ageerden tegen herdenkingen van gebeurtenissen uit de Tachtigjarige oorlog. Zij duchtten het antipapisme dat dergelijke feestvieringen kon oproepen, maar meer nog betekende de Opstand voor hen het begin van een lange periode van intolerantie waarin het de katholieken verboden was hun godsdienst uit te oefenen.¹⁴ Om die reden stond de katholieke elite lange tijd ambivalent tegenover deze herdenkingsfeesten. De polemiek rond de herdenkingen bleef echter niet beperkt tot de tegenstelling tussen katholieken en protestanten. Ook anti-revolutionairen bekritiseerden meer en meer de wijze waarop liberalen het nationale verleden interpreteerden. Rond de herdenking van de dood van Willem van Oranje betichtten anti-revolutionairen de liberalen ervan de vaderlandse geschiedenis ten eigen voordeel te exploiteren. Terwijl de orthodox-protestanten nadruk legden op de godsdienstige betekenis van de Opstand en van Oranje's optreden, was de 'Vader des vaderlands' voor de liberalen in de eerste plaats de verdediger van de Nederlandse vrijheid en grondlegger van de Nederlandse staat.¹⁵ Politieke geschillen tussen orthodoxe en vrijzinnige protestanten over de plaats van de godsdienst in de maatschappij waren van invloed op hun interpretatie van het verleden.

De verschillende visies op het karakter van de Nederlandse staat kwamen voort uit politieke en religieuze tegenstellingen en maakten deel uit van een verzuilingsproces in de maatschappij. Er lijkt sprake van tegenstrijdigheid in de maatschappelijke ontwikkeling tussen politieke en culturele natievorming enerzijds en verzuiling anderzijds. Ondanks de onmiskenbaar naar binnen gerichte tendensen kan parallel aan dit verzuilingsproces ook een sterke behoefte tot deelname aan en verantwoordelijkheid voor de nationale samenleving worden geconstateerd.¹⁶ Al naar gelang het gekozen uitgangspunt beklemtoont men òf het splijtende òf het integratieve karakter van verzuiling.¹⁷

Dit artikel gaat in op de vraag in hoeverre nationalisme een maatschappelijke rol speelde naast verzuilingstendensen of dat het meer een instrument vormde in de hand van (specifieke) lokale elites om de bevolking aan zich

te binden. Nationalisme wordt zo in een meer enge betekenis bestudeerd; als fenomeen met een in de eerste plaats mobiliserende werking. Zoals nog zal blijken vormden orangisme en nationaal verleden de voornaamste bestanddelen van dat nationalisme. Hoewel de eerder genoemde lange termijn ontwikkelingen ook lokaal van invloed waren, zijn deze hier niet aan de orde.

2. Een protestants Nederland

Als casus voor de bestudering van nationalisme op lokaal niveau is voor het Gelderse stadje Tiel gekozen.¹⁸ Deze gemeente had in 1850 bijna 6.000 inwoners welk aantal in 1900 was gestegen tot 10.800. De religieuze verdeling van de bevolking veranderde in deze periode nauwelijks. In 1890 was 65% van de bevolking nederlands-hervormd, 29% katholiek, 2.2% joods, 1.3% christelijk gereformeerd en 1% evangelisch luthers. De nederlands-hervormden waren overwegend van vrijzinnige richting. Orthodox-hervormden namen met het kleine aantal christelijk gereformeerden slechts een bescheiden plaats in de stedelijke politiek in. Voor het kiesdistrict lag dit anders aangezien de omliggende dorpen een overwegend orthodox-hervormde bevolking hadden. De aanwezigheid van een aanzienlijk aantal katholieken maakt het voor Tiel mogelijk hun houding jegens nationalistische uitingen te onderzoeken. Op economisch gebied was Tiel in de negentiende eeuw een centrumplaats voor de regio: de Neder-Betuwe en het aan de overzijde van de Waal gelegen Land van Maas en Waal. Boeren uit de omtrek verkochten hun produkten op de Tielse weekmarkt en kochten bij de middenstand kleding, kruidenierswaren, huishoudelijke artikelen en dergelijke. Ook op politiek gebied had Tiel een centrumfunctie. De stad was hoofdplaats van een kiesdistrict, er werden twee regionale kranten uitgegeven en Tiel kende een politiek actieve notabelenelite. Dominant in deze notabelenelite waren een flink aantal juristen, werkzaam aan de arrondissementsrechtbank en het kantongerecht. Deze stedelijke elite gaf op politiek gebied de toon aan en zal dan ook prominent naar voren komen.

De grondwetsherziening van 1848 betekende voor de in politiek geïnteresseerde Tielenaren ontegenzeggelijk een versterking van het nationaal gevoel. Door de mogelijkheden tot politieke veranderingen en politieke medezeggenschap met enthousiasme aan te grijpen, toonde men behoefte deel van de Nederlandse natie uit te maken. Voor het eerst werden er kiezersvergaderingen georganiseerd voor Tweede Kamerverkiezingen in 1848 en 1850.¹⁹ De lokale pers maakte melding van een toenemende ontwikkeling van de 'publieken geest' en belangstelling voor politieke vraagstukken.²⁰ De liberale hervormingspolitiek vond steun in de stad Tiel en het kiesdistrict, maar dit bleek geen onvoorwaardelijke steun te zijn. In de keuze van kandidaten voor de Tweede Kamer in de periode 1848-1853 kwam de mengeling van sympathieën naar voren die onder het electoraat bestond.

De voornaamste politicus uit de regio was Edmond Willem van Dam van Isselt (1796-1860), van 1829 tot 1852 bijna onafgebroken lid van de Tweede Kamer. Van Dam maakte deel uit van de groep 'negenmannen', die in 1844 onder leiding van Thorbecke een voorstel tot grondwetsherziening deed. Hij behoorde daardoor tot de vooraanstaande liberale politici, maar van een consequent handelen vanuit liberale beginselen was bij hem geen sprake. In de jaren na 1848 toonde hij zich, gezien zijn stemgedrag, juist een conservatief kamerlid. Behalve wispelturigheid moet een door hem fervent beleden antipapisme als oorzaak hiervan worden genoemd. Van Dam richtte zich, in zijn politieke optreden en daarbuiten als instigator van antipapistische genootschappen en tijdschriften, scherp tegen het openbaar optreden van katholieken in het algemeen en de geestelijkheid in het bijzonder. Volledige godsdienstvrijheid, die de grondwetsherziening van 1848 bracht, en Thorbecke's politieke afhankelijkheid van de steun van katholieke kamerleden, deden Van Dam lijnrecht tegenover Thorbecke staan.²¹

Voor J.M. de Kempener, die in de periode 1844-1848 en 1853-1860 in het district Tiel als lid van de Tweede Kamer werd gekozen, gold, hoewel in minder extreme vorm, eenzelfde politieke ontwikkeling. Deze Arnhemse advocaat was aanvankelijk eveneens liberaal, maar behoorde in de jaren 1850 tot de meer conservatieve kamerleden, met sterk groot-protestantse sympathieën.²² In de periode 1848-1853 had het electoraat een wisselende voorkeur voor Thorbeckiaanse en conservatieve politici getoond. Na de Aprilstorm, wendde het Tielse kiesdistrict zich voor lange tijd van het Thorbeckiaanse liberalisme af.

De stad Tiel toonde nog op een andere wijze bedenkingen tegenover Thorbecke. Op 3 augustus 1852 bezocht deze als minister van Binnenlandse Zaken de gemeente en enkele omliggende dorpen, maar een enigszins ceremoniële ontvangst viel hem daarbij niet ten deel. Er was geen afvaardiging van het gemeentebestuur op de kade aanwezig toen Thorbecke per boot arriveerde. Slechts de commissaris van politie ontfermde zich over de minister en baande een weg door de opeengedrongen menigte. Gedurende de gehele dag nam men alleen de hoogstnodige etiquette in acht, terwijl bij de audiëntie van Thorbecke in het stadhuis slechts weinig raadsleden aanwezig waren en menig ambtenaar en vereniging ontbrak. Volgens een anonieme brieven-schrijver had de minister zijn populariteit verloren door de ontwerp-Armenwet en zijn beslissingen inzake enkele schoolkwesties.²³

Bijna een jaar later was er wel grote opwinding rond een lid van het Koninklijk Huis. Op 21 juni 1853 passeerde prins Hendrik (de broer van Willem III) en zijn vrouw met het koninklijk stoomjacht 'De Leeuw' Tiel. Burgemeester jhr. P.A. Reuchlin had zich met enkele raadsleden in twee koetsen naar de met vlaggen versierde Waalkade begeven. Daar lag een sloep gereed om, wanneer daar gelegenheid toe was, de prins op het jacht te begroeten. Honderden Tielenaren hadden zich op de wal verzameld. Toen het vaartuig naderbij kwam, vuurde men saluutschoten af, maar, zoals

de *Tielsche Courant* berichtte: 'Daar het stoomjagt echter in snellen vaart voorbij voer was men tot zijn leedwezen verhinderd het vorstelijk echtpaar die eerbewijzingen te geven, waarop men zich had voorbereid.' Terwijl het jacht dicht langs de oever voer, groette prins Hendrik op afstand welwillend het verzamelde volk.²⁴

Deze teleurstelling vermocht de liefde voor koningshuis en vaderland niet te deren. Het ongenoegen over de liberale politiek en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie als een uitvloeisel van die politiek, leidde ertoe dat ook Tiel zijn steentje bijdroeg aan de Aprilstorm en de politieke implicaties daarvan in 1853. De nederlands-hervormde kerkeraad sprak er zich in een buitengewone vergadering eenstemmig voor uit om een door protestantse ingezetenen uit Utrecht aan koning Willem III gezonden adres tegen het herstel van de hiërarchie, ter tekening voor te leggen aan de lidmaten van de hervormde en de lutherse gemeenten. 737 personen plaats-ten hun naam onder het adres.²⁵ De Tielse hervormden schaarden zich hiermede achter het groot-protestantse vaan; een opstelling die niet slechts het gevolg was van plotselinge opwinding over de politieke en kerkelijke gebeurtenissen, maar waarin ook de ideeën van het merendeel van de politieke elite tot uitdrukking kwamen.

Wanneer we de lokale pers beschouwen als graadmeter voor publieke opinie,²⁶ dan ondersteunt deze de opvatting dat de stad Tiel en het kiesdistrict conservatief en groot-protestants waren gekleurd. Het *Tielsch Weekblad* noemde de 'ongerijmde verdraagzaamheid' in de grondwet van 1848 de wortel van de in de Aprilstorm tot uiting komende tegenstellingen. De *Tielsche Courant* was verheugd over de val van het ministerie Thorbecke. In plaats van vrijheden uit te breiden, had Thorbecke deze aan het volk ontnomen; hij had geen 'Nederlandsch hart', geen eerbied voor het vaderland. De vrijheid tot het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie was voor de redactie de culminatie van verkeerd politiek beleid.²⁷ Beide Tielse kranten schaarden zich achter de groot-protestantse beweging. Op 15 september drukte de *Tielsche Courant* met instemming een circulaire van de Utrechtse vereniging 'Koning en Vaderland' af, waarin tot 'opwekking van den volkszin in Protestantischen nationalen geest' werd opgeroepen²⁸

De voornaamste reden van het virulent antipapisme en groot-protestantisme in het *Tielsch Weekblad* was de medewerking van Van Dam van Isselt, die de hoofdartikelen schreef. Het weekblad toonde in dit opzicht dan ook sterke gelijkenis met het door Van Dam geredigeerde antipapistische *De Fakkel*, eveneens uitgegeven door de Tielse drukker Adrianus van Loon.²⁹ Het zou te ver voeren dit extreem antipapisme als representatief voor alle Tielenaren te zien. Anderzijds bleven zij het weekblad lezen, adverteerden zij erin en gebruikte het gemeentebestuur de krant om afkondigingen te doen. Van Loon meende dan ook, 'dat de vertoogen van die Heeren [Van Dam en J. Blake, zie noot 29] steeds den meesten bijval vonden bij allen welke het wél meenen met het Vaderland [. . .]'.³⁰ Het antipapisme zwakte aan het eind van de jaren 1850 af om in het volgende decennium vrijwel

1856.

DERTIENDE JAARGANG.

634.

Tielsch, Stads en Arrondissemments- WEEK-BLAD.

ABONNEMENTS-PRIJS:

Per jaar . . . f 2.60.

Franco per post . 3.00.

ADVERTENTIE:

Van één tot zes regels 60 cents.

Voor elken regel meer 10 cents.

Zegelreht voor iedere plaatsing 35 cents.

DE UITGAVE:

geschiedt elken Vrijdag morgen.

VERKRIJGBAAR:

Bij den Uitgever; bij alle Boekhandelaren en Postkantoren in dit Rijk.

VRIJDAG 29 FEBRUARIJ.

STAATKUNDIGE VERTOOGEN.

Vrede en Liefde voor onze Katholieke medeburgers: strijd tegen Ultramontanischen overmoed.

Wat zal er worden van het leerstellig onderwijs, dat; door de Leeraren van de Godsdienst, aan de jeugdige Christenen moet worden gegeven, om hen bekwaam te maken bijzidenis des geloofs af te leggen in de kerk, waartoe zij behooren, als de onderwijzer op de school, met den Bijbel in de hand, zijns meeuingen en begrippen in het jeugdige

In de eerste maanden van 1856 voerde het *Tielsch Stads en Arrondissemments-Weekblad* boven de hoofdartikelen een tegen het ultramontanisme gericht motto.

Foto: Topografisch-historische Atlas gemeente Tiel.

te verdwijnen. Voor de conservatieve politieke opstelling gold dat laatste niet.

3. Voor koning en vaderland

Behalve in de lokale pers kwam nationalisme tot uiting in de activiteiten van de vereniging 'Het Metalen Kruis'. Zij was door oud-militairen van de Tiendaagse Veldtocht na de Aprilbeweging opgericht en bedoeld als een reünistenvereniging. De vereniging werd spoedig als een reactionaire groep beschouwd. Al verschilde het karakter van de afdelingen van plaats tot plaats, deze typering is treffend voor het Metalen Kruis in Tiel en omstreken.³¹ Aan de afdeling Tiel van het Metalen Kruis werd nog een dimensie toegevoegd, die terugvoerde op het specifieke aandeel dat vrijwilligers uit de regio in de gebeurtenissen van 1830 en 1831 hadden gehad. Ook hierin speelde Van Dam van Isselt een centrale rol. Willem I verleende hem op 11 oktober 1830 toestemming een compagnie bestaande uit liefhebbers van de jacht te vormen onder de naam 'Vrijwillige Jagers van Van Dam'.³² Dit corps bestond uit 235 mannen, toen het begin 1831 aan een militaire opdracht deelnam om onwillige schutterplichtigen in het Land van Maas en Waal op te brengen. In deze vrijwel homogeen katholieke regio hadden 639 schutters een oproep tot melding genegeerd. Samen met een groep schutters uit Tiel arresteerden de Jagers onder meer een aantal onwilligen in Druten, Leeuwen en Wamel, waarbij men overigens geen tegenstand ondervond.³³ Na deze geslaagde actie in het Land van Maas en Waal namen de Jagers aan de Tiendaagse Veldtocht deel.³⁴

Het Tielse aandeel in het korps Vrijwillige Jagers is moeilijk te achterhalen. Precieze gegevens over de geografische herkomst van de Jagers zijn niet voorhanden. Aanvankelijk was het Van Dams bedoeling om het Jagerskorps voornamelijk uit Gelderlanders samen te stellen, maar ook veel Rotterdammers maakten er deel van uit.³⁵ Het aantal Tielse vrijwilligers zal dan ook niet groot zijn geweest, maar belangrijker dan dit aantal is het beeld dat van de Jagers bleef bestaan, waardoor zij keer op keer in festiviteiten werden betrokken of uitgebeeld.

Op 27 februari 1854 werd te Tiel een afdeling van het Metalen Kruis opgericht.³⁶ Voor haar vergaderingen koos de afdeling bij voorkeur dagen waarop leden van het Koninklijk Huis geboren waren: 6 december als de geboortedag van de 'onvergetelijken Veldmaarschalk' Willem II, 20 februari (Willem III) en 28 februari (prins Frederik). Ook in de zomer hield men steeds een vergadering. Plaats van samenkomst was meestal het 'Hollandsch Koffijhuis' te Tiel, dat als 'gewone loopplaats' werd aangeduid. De Metalen Kruisleden troffen elkander hier dus vaker, hetgeen niet verwonderlijk was omdat de Tielse burgerij haar Kleine Sociëteit in het koffiehuis had gevestigd. De opkomst bij vergaderingen was niet groot: zo'n 14 tot 18 leden. De bijeenkomsten kenden een vast ritueel. Na een kort formeel gedeelte nam het genoeglijk samenzijn het grootste deel van de avond in beslag.

In kranteberichten werd steeds gewag gemaakt van 'luidruchtige gesprekken over het vroegere krijgsmansleven' en talrijke heildronken op koning en vaderland en op diverse legerkorpsen. Aan het eind van de avond volgde dan een souper.

De publieke activiteiten van de afdeling waren zeer beperkt. Direct na de oprichting zamelde men bijdragen in voor een op te richten Nationaal Gedenkteken van de jaren 1830 en 1831. Voorts stuurde de afdeling een afvaardiging naar de plechtige onthulling van een standbeeld van Willem II.³⁷ Een bredere uitstraling in de stad kreeg de afdeling door het organiseren van reüniebijeenkomsten voor het Jagerskorps in 1860, 1868 en 1869.

De reünie van de Jagers in 1868 kende een groots vertoon. Er was muziek, een feestmaaltijd en militair ceremonieel van de schutterij. De Jagers bezochten te Geldermalsen het graf van de in 1860 overleden Van Dam van Isselt, om daar hun majoor te gedenken. Rond het graf lieten zij zich door een fotograaf portretteren, waarvan een afdruk naar de koning werd gezonden.³⁸ Deze 'bedevaart' werd ook het jaar daarop ondernomen toen een twintigtal Jagers naar Tiel kwam om met de afdeling van het Metalen Kruis een feestelijke herdenkingsdag te houden. De inwoners van Tiel hadden veel belangstelling en de stad had door het uitsteken van veel vlaggen een feestelijk aanzien. Volgens het *Tielsch Weekblad* waren de oud-Jagers zeer erkentelijk voor de hartelijke ontvangst door het Metalen Kruis en 'voor zoovele blijken van beleefdheid, zoo van het stedelijk bestuur als van de gansche burgerij hun bij deze gelegenheid te beurt gevallen'.³⁹

Het moge duidelijk zijn dat de activiteiten van het Tielse afdeling van het Metalen Kruis nauwelijks politieke betekenis hadden, maar dat de vereniging voor de vele belangstellende Tielenaars vooral een symbool vormde voor trouw aan koningshuis en vaderland. Tegelijkertijd was de afdeling in Tiel verbonden met het groot-protestantisme en impliceerden de vergaderingen en reünies telkens de herinnering aan een anti-nationale houding van de katholieke Belgen en de onwillige katholieke schutters in het Land van Maas en Waal.⁴⁰ Katholieke Tielenaars zullen het Metalen Kruis en het Jagerscorps dan ook met andere ogen hebben bekeken.

4. Oplevend orangisme

De oranjegezindheid in de Tielse regio kreeg in 1861 een impuls door het bezoek van Willem III aan het door een overstromingsramp getroffen Land van Maas en Waal. Aandacht van de koning voor de gevaren van hoge waterstanden vond onder de bevolking veel waardering.⁴¹ De toestand van de rivieren werd in de wintermaanden met bezorgdheid nauwlettend in het oog gehouden. De kans op een dijkdoorbraak was vooral groot bij intredende dooi, wanneer tijdens een strenge winter de rivieren waren bevroren. Op 1 februari 1861 vernielde het kruiende ijs de dijk bij Leeuwen, aan de Waaloever in de nabijheid van Tiel. Het aantal slachtoffers in het Land van Maas en Waal bedroeg 37, terwijl veel vee was verdronken en

huizen waren vernield. Op zondagmiddag 3 februari kwamen Willem III, zijn zoon prins Willem en zijn broer prins Hendrik in Tiel aan om de ramp te aanschouwen. Nadat het gezelschap die middag de waterkeringen van de stad inspecteerde stak men de volgende morgen vanuit Tiel de rivier over naar Leeuwen, een tocht die veel tijd kostte en vanwege het drijfijis niet van gevaar was ontbloeit. Deze tocht en 's konings oproep een nationale hulpactie in het leven te roepen om geld, kleding en voedsel in te zamelen, vergrootten zijn prestige in de streek enorm. In Leeuwen besloot men een monument op te richten ter herinnering aan het bezoek.⁴²

In de jaren 1860 werden nationalistische uitingen in Tiel niet meer beheerst door antipapistische retoriek, maar trad er onmiskenbaar een verbreding van belangstelling op. Dit kwam vooral tot uiting in de feestelijkheden in 1863 ter herinnering aan het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 en de ijver waarmee men een bijdrage wilde leveren aan een op te richten nationaal gedenkteken. Het optreden van de zich als 'nationaal' proclamerende Hoofdkommissie lokte van verschillende zijden kritiek uit. Geyl typeerde de commissie later als 'een gezelschap tegen de politiek van het ministerie Thorbecke gekante protectionisten, die zich onder koninklijke goedkeuring van de herdenking schenen te willen meester maken'.⁴³

Van deze in de nationale politiek gevoerde polemiek was lokaal in Tiel weinig te merken. Er werd een subcommissie gevormd waarvan het bestuur bestond uit burgemeester Reuchlin, raadslid en Tweede Kamerlid mr. W.F.C. van Lidth de Jeude, gemeenteontvanger P.G. van Krieken en gemeentesecretaris mr. J. Rink. Behalve het bestuur verbonden zeventien personen zich aan de subcommissie, wier namen, om elke schijn van onderscheid te voorkomen, in alfabetische volgorde werden genoemd.⁴⁴ De leden waren veelal afkomstig uit de Tielse notabelenelite; acht ervan waren jurist, terwijl verder predikant F.J.J.A. Junius en hoofdonderwijzer S. Moll werden genoemd. In sociaal opzicht kan dan ook niet van een brede samenstelling worden gesproken. Maar de deelname van de joodse koopman E. Hijmans, de katholieke bierbrouwer F.J.A. van Boxtel en vooral pastoor B.H. Lohmeijer laat zien, dat de Tielse elite het Nationaal Monument als een symbool van saamhorigheid wilde zien. De medewerking van de beide katholieke commissieleden was mogelijk geworden door het ontbreken van groot-protestante en antipapistische retoriek.

Voor de nationale herdenking hemelde de orangistische propaganda het bezoek van Willem III aan het in 1861 door watersnood getroffen gebied sterk op. Daardoor werden de nationale gevoelens in Tiel en omstreken versterkt. Het 'heldenfeit' had daar nu eenmaal plaatsgevonden. Bij de eerstesteenlegging voor het monument op 19 november 1863 te Den Haag, het hoogtepunt van de herdenking, verwees de feestredenaar dominee Van Oosterzee naar de gebeurtenissen in het rivierengebied:

Koning der Nederlanden, als wij Uw beeld in het schitterendst licht willen zien, wij denken U niet bij voorkeur in kronings- en

Litho van de aankomst van koning Willem III aan het veerhuis te Brakel, 24 januari 1861.
Foto: Topografisch-historische Atlas gemeente Tiel.

ridderdos, maar met den eenvoudigen mantel omhuld, in het ranke vaarttuig gezeten, dat U over gescheurde dijken en ijsschotsen naar de ongelukkigen heenvoerde, wien gij in den veegen nood als een reddende Engel verschenen zijt. Weder bragt in onzen leeftijd Oranje de redding van over de wateren aan, maar wat is het onvergetelijk feit ons anders dan een zinrijk symbool van wat sinds eeuwen geschiedde?⁴⁵

De jubel en zelfvoldaanheid die rond de herdenking opklonk, werd lang niet door iedereen gewaardeerd.⁴⁶ Maar voor de Tielse elite werkte de nadruk die het bezoek van Willem III in 1861 hierin kreeg als een filter. Wanneer we de *Tielsche Courant* mogen geloven, was de deelname aan het Tielse feest werkelijk algemeen. Alle gemeentelijke gebouwen en de meeste huizen waren met de Nederlandse en Oranjekleuren getooid. Ook de pastorie van de katholieke kerk was versierd. Er werden optochten gehouden, een parade van de schutterij en 's middags was er een officiële bijeenkomst in de zaal van het Beursgebouw. Duizenden mensen uit de stad en omliggende dorpen waren op de been. 's Avonds werd er in verschillende gelegenheden feest gevierd, waarbij men vaderlandse liederen zong en feestdronken uitbracht. De leden van het Metalen Kruis stonden steeds in het middelpunt van de belangstelling.

Niet alleen de elite, maar ook het volk vierde feest. Werklieden van twee fabrieken sloten aan bij de optocht die 's morgens werd gehouden. De 'Vereniging tot bloei van den ambachtsstand' organiseerde een optocht met fakkellicht. Een groot aantal bededen werd door het burgerlijk armbestuur onthaald, waarbij de burgemeester en Van Krieken (secretaris van het armbestuur en lid van de subcommissie) toespraken hielden. De regenten van het oud-mannen- en vrouwengasthuis vergastten de inwoners op gebak, chocolademelk en wijn. Ook de kinderen vergat men niet. Leden van de stedelijke schoolcommissie en van de gemeenteraad deelden brood en chocolade uit aan de leerlingen van de stads-armenschool en de kinderen van de hervormde diaconie-bewaarschool ontvingen eveneens een tractatie. De *Tielsche Courant* dankte de initiatiefnemers van het feest, 'maar vooral ook [...] de mindere klasse, die door haar ordentlijk gedrag en fatsoenlijke houding aller achting hebben verdiend'.⁴⁷ Voor het feest had men in Tiel grote belangstelling. De inzamelingsactie, die de subcommissie voor het op te richten monument had georganiseerd, bracht echter maar 201 gulden op, hetgeen voor een inwonertal van ongeveer 7.200 niet hoog kan worden genoemd.⁴⁸

De Tielse elite had echter de smaak te pakken. In 1863 werd nog een commissie ingesteld ter voorbereiding van een 'Museum Koning Willem de Eerste', als gedenkteken van de vijftigjarige viering van het herstel van de onafhankelijkheid.⁴⁹ Ook zamelde men geld in voor initiatieven om door het oprichten van standbeelden in de grote steden het nationaal verleden tot leven te brengen. In de jaren 1860 werden beelden opgericht

voor Willem van Oranje, De Ruyter, Rembrandt, Vondel, Boerhaave en Van Hogendorp. In sommige gevallen richtte men in Tiel een subcommissie op. Deze initiatieven hadden een veel geringere uitstraling dan de subcommissie van 1863 en het onafhankelijkheidsfeest in november. De Tielse commissies kenden geen (godsdienstig) gemengde samenstelling, zodat men ook niet de pretentie had er een werkelijk nationale aangelegenheid van te maken. Dit aspect van cultureel nationalisme was in Tiel van geringe betekenis.

5. Orangisme politiek vertaald?

Een belangrijke vraag is of het orangisme ook in de politiek tot uitdrukking kwam. Om de politieke kleur van de stad Tiel en het kiesdistrict te bepalen is naast het kiezersgedrag wederom de lokale pers een voorname bron. Evenals in de periode 1849-1853 stond men in de jaren 1860 kritisch tegenover het ministerie Thorbecke (1862-1866). Na de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer over de begroting van 1865 bevatte de *Tielsche Courant* een hoofdartikel getiteld 'Hoe lang zal nog het belang eener enkele partij boven dat van het vaderland staan?'. Hierin leidde de kritiek op het ministerie tot een beschouwing over het liberalisme, die het ontbreken van een eensluidende connotatie van dit begrip onderstreept. Volgens de *Tielsche Courant* was 'het ware liberalisme alleen bij de zoogenaamd conservatieve partij te vinden'. Meer en meer werd onderkend, dat zij die zich liberalen noemden, niet de ware liberale beginselen waren toegedaan. Politici als Luzac, Van Dam van Isselt, Donker Curtius en Van Zuijlen van Nijevelt, hadden zich reeds eerder van dit zogenaamde liberalisme afgekeerd en het was de stellige verwachting dat alle 'weldenkenden' in het land dit voorbeeld zouden volgen. De conservatieve partij onderkende 'een krachtig volkselement' in de natie, maar wilde dit niet laten ontaarden 'in eene volkssouvereiniteit, die slechts een Koning duldt zoolang hij niets meer dan haar werktuig wezen zal'. Het ware liberalisme impliceerde ook vrijheid voor de monarch om, zo vaak hij dit in het belang van het volk nodig achtte, 'te wijzen op de leus van zijn geslacht, "Je maintiendrai"'.⁵⁰

In een tweetal hoofdartikelen in maart en april 1865 gaf de *Tielsche Courant* een omschrijving van de politieke doelen van de conservatieven. Het stuk was geschreven als reactie op een rede van Groen van Prinsterer in de Tweede Kamer, waarin hij het bestaan van een conservatieve partij had ontkend. De auteur van beide hoofdartikelen stoorde zich met name aan de door Groen gebezigde uitdrukking, dat er 'in het vrijzinnig conservatisme geen *regeeringsbeginsel* distinct van het liberale huisvest [...]'. De conservatieve partij verschilde wel degelijk wezenlijk van het (Thorbeckiaanse) liberalisme. Het principiële onderscheid lag in de opvatting over de legitimiteit van de gezagsverhoudingen in de staat. Het beginsel van volkssouvereiniteit als oorsprong van alle gezag wezen de conservatieven af. De legitimiteit van het overheidsgezag was in de godsdienst en het godsbegrip gelegen.

Uitgangspunt vormde het geloof in de providentiële tussenkomst van God in wereldse zaken. Niets vond toevallig plaats en het was het Godsbestuur dat 'dezen tot regeren en genen tot gehoorzamen roept'. In de conservatieve visie bestond volksmacht niet als een zelfstandige kracht, maar was zij, onder leiding van de Oranjes, door de geschiedenis bepaald. Het monarchaal gezag was als historisch produkt innig verbonden met het volk en mocht heden ten dage dan wel in de grondwet zijn vastgelegd, maar was – en dit is fundamenteel – als een 'in het diepste wezen der zaak van de grondwet onafhankelijk'.⁵¹ Tussen monarchie en het aan de liberalen toegeschreven streven naar volkssoevereiniteit creëerden conservatieven een schijnbaar onoplosbare tegenstelling, die men terugvoerde tot de politieke verhoudingen ten tijde van de Republiek. Ten aanzien van het uit die periode daterende conflict tussen Staatsgezinden en Orangisten wierp de conservatieve partij zich op als directe erfgenaam van de laatste groep.

Maar de *Tielsche Courant* polemiseerde niet alleen met de liberale staatsopvatting; volgens de krant wilde de conservatieve partij zich ook van de anti-revolutionairen onderscheiden. De typering 'vrijzinnig conservatisme' deed de krant af als 'het woord van de vinding des heeren Groen'. De legitimatie van Groens anti-revolutionaire politiek in een exclusivistische godsdienstopvatting stond haaks op het door conservatieven gepropageerde nationaal protestantisme. Zij probeerden vanuit hun providentiële wereldbeschouwing een trias God-koning-volk te vormen. Daarmee bouwde men voort op het groot-protestantisme van de jaren 1850.⁵²

Opnieuw dient de vraag naar de representativiteit van deze opvattingen over staat en monarchie te worden gesteld. Slechts voor het electoraat in het kiesdistrict Tiel kan deze vraag worden beantwoord. De deelname van het volk aan het Tielse onafhankelijkheidsfeest in 1863 mag dan massaal zijn geweest, als betrouwbare aanwijzing voor een in politieke opvattingen geworteld orangisme kan zij niet gelden. De Tielse kiezers kozen tussen 1860 en 1869 als opvolger van de conservatieve De Kempenaer de in Tiel wonende W.F.C. van Lidth de Jeude als Kamerlid. Hij past in het eerder geschetste beeld van het orangistisch conservatisme. Ten eerste behoorde Van Lidth de Jeude tot het bestuur van de Tielse subcommissie voor de herdenking van 1813. Ten tweede stond hij bij de conflicten tussen Willem III en Tweede Kamer, die in 1866 en 1868 tot Kamerontbindingen leidden, achter het streven van de koning om het conservatieve ministerie Van Zuijlen van Nijveelt-Heemskerk te behouden. Dit bleek onder meer uit zijn afwijzing van de motie-Keuchenius, waarin 's konings benoeming van minister van koloniën P. Mijer tot gouverneur-generaal werd bekritiseerd en die als een beperking van de macht van de koning kon worden geïnterpreteerd.⁵³ De Tielse achterban toonde zich verheugd over het tegenstemmen van Van Lidth de Jeude, hoewel sommigen van mening waren, dat hij de gevaren van de motie voor de grondwettelijke rechten van de koning, duidelijker had moeten verwoorden.⁵⁴

Het hier geschetste beeld van de politieke verhoudingen in het Tielse

kiesdistrict in de periode 1850-1870, ondersteunt de door S. Stuurman geponeerde stelling, dat aan het conservatisme in de Nederlandse politiek een groter gewicht moet worden toegekend dan tot nog toe is gedaan.⁵⁵ In het Tielse kiesdistrict verruilde men het aanvankelijk enthousiasme over de grondwetsherziening van 1848 al spoedig voor een conservatieve houding. Hoewel de politieke praktijk wellicht aanleiding geeft over moderatisme of gematigd-liberalisme te spreken probeerde men in ideologisch opzicht dit conservatisme te onderbouwen.⁵⁶ Het propageren van een nationaal protestantisme en het incorporeren van de term 'liberaal' vormden hierin voorname elementen. Maar de beklemtoning van de historische rol van het Oranjestad was nog belangrijker ter legitimatie van de constitutionele opvattingen. Ook al gaven conservatieven daarmee geen op de politieke praktijk afgestemd alternatief voor de liberale staatsopvatting, toch moet de invloed van deze ideeën op lokaal niveau, in samenspel met diverse nationalistische activiteiten, niet worden onderschat. In het kiesdistrict Tiel vormde het merendeel van het electoraat in elk geval een achterban voor conservatieve politici.

Aan de eensgezindheid van dit electoraat kwam in 1869 een voorlopig einde. Na het aftreden van Van Lidth de Jeude is er een steeds sterkere scheiding waar te nemen tussen enerzijds gematigd liberalen en anderzijds conservatieven en anti-revolutionairen. Aanvankelijk hadden de laatsten in het kiesdistrict het overwicht, maar in het midden van de jaren 1870 werden kandidaten van beide groepen gekozen.⁵⁷ Hierbij dient te worden opgemerkt dat in Tiel gematigd-liberalen domineerden, terwijl anti-revolutionairen veel kiezers in de dorpen vonden.

6. Herdenkingsfeesten 1870-1890

In de lokale politiek verdween aan het eind van de jaren 1860 de verbinding tussen (kiezers)volk, koning en groot-protestantisme, zoals die bijna twintig jaar had bestaan. Dit betekende dat nationalisme lokaal een minder geproponceerde politieke rol kon spelen. Het 'decennium van de monumenten' kreeg echter een vervolg in diverse herdenkingsfeesten. Zoals in de eerste paragraaf bleek was de herdenking van de inname van Den Briel een gevoelige kwestie tussen katholieken en protestanten. In de Tielse pers werd op deze discussie ingehaakt. Een anonieme briefschrijver ageerde in de *Tielsche Courant* tegen Nuyens' negatieve oordeel en hij citeerde met instemming het *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, dat de joodse lezers opriep tot deelname aan dit nationale feest. Volgens de auteur diende in Tiel spoedig een subcommissie tot het organiseren van een feest te worden gevormd.⁵⁸

In maart werd er in Tiel inderdaad een subcommissie opgericht. De samenstelling toonde grote overeenkomst met die van 1863; de Tielse notabelen waren sterk vertegenwoordigd in het veertien personen tellend verband, evenals twee hervormde predikanten, de joodse koopman Hijmans en de katholieke brouwer Van Boxtel. Maar de afwezigheid van de pastoor

toont aan dat er geen sprake kon zijn van een nationaal feest.⁵⁹ Het verslag van de feestelijkheden in de pers, sprak ook niet over van de katholieke kerk uitgaande activiteiten. Andere kerkgenootschappen namen wel aan de feestelijkheden deel.

Er was nog een tweede verschil met het feest van 1863. De 1-aprilviering was in een vergadering van de Tielse 'Handelsvereniging' ter sprake gekomen en de eigenlijke festiviteiten op die dag werden georganiseerd door Tielse handelaren en neringdoenden. Zij waren niet betrokken bij de officiële subcommissie maar hadden in het verleden geleerd dat een dergelijk feest niet alleen een manifestatie met politieke betekenis was maar ook economisch gewin bracht. Verschillende middenstanders zorgden voor versiering en vermaak, zodat ook nu duizenden mensen het de moeite waard vonden om het stadscentrum te bezoeken.⁶⁰

Deze tweedeling in organiserende comité's kreeg twee jaar later een vervolg bij het 25-jarig kroningsfeest van Willem III in mei 1874. De gemeenteraad gaf een overwegend uit notabelen bestaande feestcommissie vijfhonderd gulden subsidie. Daarnaast werden in verschillende winkelstraten aparte comité's opgericht voor versiering en verlichting. Al ontbrak in de door de raad benoemde commissie een katholiek (er zat wel een jood en een christelijk-gereformeerde in), aan het eerbetoon aan de koning nam ook deze bevolkingsgroep deel. In de vroege ochtend van de feestdag werd in de katholieke kerk een mis opgedragen. Om tien uur was er een dienst in de grote Sint Maartenskerk, waarin de hervormde predikant J.H. Heidenrijk een feestpredikatie hield met onder zijn gehoor ook toehoorders van andere kerkgenootschappen. Een voor deze gelegenheid gevormd koor zong een feestcantate. Na deze gewijde programmaonderdelen volgden de traditionele parade door de schutterij, en 's middags volksvermaken. De dag ervóór had in een met nationale en oranjevlaggen versierde synagoge reeds een godsdienstoefening plaats gehad, waarin leraar S.C. Kleerekoper 'aantoonde hoe dankbaar de Nederlanders in het algemeen en de Nederl. Israëlieten in het bijzonder den Alvader moeten wezen voor het geluk dat vorst en volk thans te beurt valt'.⁶¹

Het was in deze sfeer van harmonie waarin zich de nationale feest- en herdenkingsdagen in Tiel afspeelden, mits deze geen controversiële gebeurtenissen behelsden. Voor het nationaal huldeblijk bij het huwelijk tussen Willem III en prinses Emma in 1878 zamelde een subcommissie van notabelen giften in. De herdenking van de sterfdag van Willem van Oranje op 10 juli 1884 kreeg, overschaduwd door het tragisch overlijden van prins Alexander, een sobere vorm met een dienst in de hervormde kerk. De zeventigste verjaardag van Willem III was opnieuw aanleiding voor een uitbundig feest. In de samenstelling van de feestcommissie is een verandering te constateren. Het monopolie van de Tielse notabelen was doorbroken; het merendeel van de leden behoorde tot de middengroepen en er had ook weer een katholiek zitting in. Voorts erkende de lokale politiek in veel sterkere mate het samenbindend karakter dat een nationaal

feest kon hebben. De feestcommissie vroeg aan de raad vijfhonderd gulden om de verschillende programmaonderdelen mede te bekostigen. Hoewel vergeleken met 1874 de sociale achtergrond van de raadsleden geen grote verandering had ondergaan, wilde een duidelijke meerderheid van de raad nu beperkende voorwaarden stellen. De raad was niet van zins het feest van meergegoeden te subsidiëren door bij te dragen in de versiering van feestlokalen. De gemeentegelden mochten alleen worden besteed ten voordele van minvermogens, waarbij men ook de bestemming bepaalde: een feest voor de behoeftige schoolkinderen van alle gezindten en alle scholen, en een uitdeling aan behoeftigen.⁶²

Deze harmonische verhouding tijdens de oranjefeesten was mogelijk door de depolitisering van het nationaal verleden en het einde van het debat over de plaats van de monarchie in het staatsbestel. In de jaren 1850 en 1860 hadden groot-protestanten en conservatieven nationalisme een exclusief karakter willen geven. Het mislukken van de conservatieve pogingen tot versterking van het monarchaal gezag in 1868 bleek de monarchie niet te schaden, maar wel fnuikend te zijn voor het conservatisme als politieke stroming.⁶³ In een kiesdistrict als Tiel, waar het conservatisme een reële politieke macht was geweest, bleven deze sympathieën sluimeren, maar steeds meer kiezers steunden na 1870 de gematigd-liberale 'Centrale Kiesvereniging'. Bestuursleden van de kiesvereniging waren ook steeds terug te vinden in de feest- en herdenkingscommissies. Hoewel deze politieke verschuiving van conservatief naar gematigd-liberaal een meer complex proces was dan hier kan worden weergegeven, had het een positieve uitwerking op de samenbindende kracht van het lokale nationalisme. Niet alleen namen verschillende religieuze groepen in feestcommissies deel, ook in sociaal opzicht was er sprake van integratie.

7. Het inhuldigingsfeest in 1898

Het Tielse nationalisme van de negentiende eeuw vond zijn apotheose in een feest ter ere van de inhuldiging van koningin Wilhelmina. Al in 1896 greep een commissie de gelegenheid van de zestiende verjaardag van de aanstaande koningin voor een feest aan.⁶⁴ Het voorgenomen programma was bescheiden vergeleken met wat men twee jaar later organiseerde ter gelegenheid van de kroning. De nieuwe burgemeester J.G.H.R. Bönhoff begon al in november 1897 met de voorbereiding. Hij had een groot aantal Tielenaren op een vergadering uitgenodigd, waarbij hij 'van het denkbeeld [was] uitgegaan, dat in eene commissie voor feestelijkheden als hier bedoeld alle standen en alle gezindten moeten vertegenwoordigd zijn'.⁶⁵ Aangezien de door Bönhoff gewenste feestcommissie uit zo'n zeventig personen bestond was deze opzet niet moeilijk te vervullen; hervormden, katholieken, joden en gereformeerden, en in sociaal opzicht notabelen, geestelijke ambtsdragers, fabrikanten, onderwijzers, middenstanders en enkele geschoolde arbeiders, hadden allen zitting in de commissie. In de eerste

vergadering werden subcommissies ingesteld voor elk van de door Bönhoff gewenste programmaonderdelen: kinderfeesten, volksfeesten, muziek en vuurwerk. Voorts werd besloten een optocht te organiseren.

Het inzamelen van een flink geldbedrag onder de Tielse bevolking was een voorwaarde om het feest groots te doen zijn. Daartoe werd een lijst gedrukt met de namen van de commissieleden en enkele contribuanten. Hun namen waren in alfabetische volgorde vermeld met daarachter het door hen ingelegde bedrag. Dat varieerde van vijftig cent door de typografen A. van Ojen, M.H. Goris en C. Evertse, tot honderdvijftig gulden door mr. H.J.A. van Heumen, mr. M. Tydeman sr. en de familie Spiering.⁶⁶ De opzet tot het maken van deze lijst was niet alleen de bevolking te laten zien wat voor bedragen de Tielse notabelen voor het feest gaven, maar juist ook de inbreng van werklieden en middenstanders. Iedere inwoner van Tiel vond wel iemand uit de eigen omgeving op de lijst terug en kon de eigen financiële mogelijkheden spiegelen aan hetgeen die ander had gegeven. Zo verwachtte de feestcommissie de financiële deelname aan het feest algemeen te maken.

Op Wilhelmina's verjaardag begon het kroningsfeest (hoewel de inhuldiging op 6 september plaats had). De officiële opening geschiedde door het luiden van de klokken van de Sint Maartenskerk, ten teken dat ieder zich naar zijn kerkgebouw kon begeven. In de verschillende kerkelijke gemeenten werden godsdienstoefeningen gehouden. De katholieke kerk was overvol en ruim vierhonderd leerlingen van de katholieke school woonden in oranje kleding de mis bij. In de synagoge roemde Kleerekoper de steun die Oranjevorsten aan joden gaven toen zij nog in bijna alle Europese landen werden vervolgd.⁶⁷ Die middag vonden volksvermakelijkheden plaats op het terrein aan de rivierkade. 's Avonds werd er in diverse gelegenheden gedanst.

Op de ochtend van de tweede feestdag voerden schoolkinderen een voor deze gelegenheid gecomponeerde 'kindercantate' uit, waarin vaderlands-liefde en trouw aan de koningin werd bezongen. 's Middags vormde een allegorische optocht het hoogtepunt van het feest. De commissie voor de optocht had op eigen wijze vorm gegeven aan haar ideeën over het Oranjeruim, de Nederlandse natie en de plaats daarin van Tiel en omgeving. Begeleid door muziekcorpsen en in de kleuren van Tiel en Gelderland getooide vaandel dragers, trokken vijf 'zegewagens' door de met duizenden mensen gevulde straten. De eerste wagen bracht hulde aan de overleden vorst Willem III als 'redder van Maas en Waal'. Onder een sierlijke troonhemel stond temidden van sierplanten een borstbeeld van de koning. Drie personen die de Historie, de Faam en de Vrede uitbeeldden, zaten 'als geschilderd' op de praalwagen. Op de tweede wagen troonde de godin van weldadigheid met een hoorn van overvloed. Aan haar voeten twee Maas en Waalse vrouwen, waarvan één de gaven uit de hoorn nam en de ander een schild vasthield waarop de woorden 'Rechtvaardig-Weldadig' waren geschreven. Op de derde wagen was het monument van Beneden-Leeuwen

nagemaakt. Naast de naald stond een fiere Nederlandse Maagd die, als hulde van de stad Tiel ter herinnering aan 1861, een lauwerkrans aan de naald hechtte. De vierde wagen had opnieuw de regio tot onderwerp, waarbij de herleving van land en tuinbouw en andere takken van nijverheid in Maas en Waal werden voorgesteld. Op de wagen was Ceres afgebeeld, godin van de plantengroei, met de haar toebehorende korenaren als een diadeem in het haar. Haar troon was geplaatst tussen groenten en fruit. Naast haar Mercurius, god van handel en winst en vriend van de kooplieden, gezeten op een wereldbol. De laatste wagen bracht tenslotte hulde aan de koningin. Onder een baldakijn van donkerrood pluche met gouden franje en aan de binnenkant lichtblauw zijde met heraldieke leeuwjes, een borstbeeld van Wilhelmina. Drie meisjes, in wit en oranje gekleed, strooiden bloemen, terwijl een vierde een vredepalm naar het beeld van de koningin keerde.⁶⁸

Niet eerder had een zo rijk versierde optocht door de Tielse straten getrokken. Maar niet alleen de pracht en praal sprak de toeschouwers aan, herkenbaar was voor hen ook de wijze waarop men aan de nationale gevoelens vorm had gegeven. In de allegorische voorstellingen waren nationale en regionale elementen met elkaar vermengd. Het bezoek van Willem III aan het door watersnood getroffen Maas en Waal, vormde 37 jaar later nog een gebeurtenis die voor de Tielenaren uitdrukking gaf aan de band tussen volk en Oranjehuis. De voorstelling van de Nederlandse Maagd plaatste de getroffen regio en het hulpvaardige Tiel in het geheel van een in de loop van de eeuwen door vele gevaren bedreigde natie. Ook de aanwezigheid van Ceres en Mercurius sloot aan op de maatschappelijke realiteit. Niet alleen werd hiermede het economische herstel na de overstromingsramp uitgebeeld, maar na de agrarische crisis kende de gehele regio een sterke opbloei van de landbouw en, met name in Tiel, van handel en industrie.⁶⁹ Het vertrouwen in de toekomst van het land kon niet beter worden uitgedrukt, dan de economische opgang van de regio te verbinden met de troonsbestijging van een nieuwe, jonge koningin.

Het inhuldigingsfeest was het hoogtepunt van het Tielse nationalisme in de negentiende eeuw. De ideologische betekenis lijkt echter beperkt te zijn geweest. Al eerder had nationalisme ieder direct belang in de lokale politiek verloren. Voorts was het nationale feest steeds sterker gecommercialiseerd; een ontwikkeling die zich na 1900 zou voortzetten. De aandacht die men had voor de strijd van de Afrikaanse Boeren laat echter de vorming van natiebesef en nationaal gevoel onder de Tielenaren zien. De eerste Boerenoorlog had weinig reacties opgeroepen, maar in oktober 1899 werd een afdeling van de 'Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging Transvaal' opgericht. De samenstelling van het organiserend comité was religieus gemengd. Met intekenlijsten werd geld ingezameld en het initiatief van de metaalbewerkerenvereniging 'St. Eloy' om het arbeidsloon van één uur overwerk ter beschikking te stellen vond onder andere verenigingen navolging. Begin december kon de Tielse afdeling van Transvaal maar liefst f 2917,85

naar het Hoofdbestuur sturen, evenveel als voor het eigen inhuldigingsfeest was gegeven en een groot bedrag vergeleken met andere collecten.⁷⁰ Van de door G. Schutte genoemde verzuilde initiatieven was alleen bij de Tielse gereformeerden sprake. Zij collecteerden in 1899 nog voor de gezamenlijke actie, maar gaven in 1900 een geldbedrag aan het 'Christelijk Nationaal Boeren Comité'.⁷¹ Deze steun aan de Afrikaanse Boeren wekt de indruk dat voor de Tielenaars hun Nederlandse identiteit meer was dan alleen reden om een feest te organiseren.

Slotbeschouwing

Aan het slot van dit artikel over nationalisme in de lokale politieke cultuur dient te worden teruggekomen op de in de inleiding gestelde vragen. Ten eerste die naar de politieke betekenis en integratieve functie van nationalisme op lokaal niveau. Duidelijk bleek dat beide elementen gedurende de onderzoeksperiode een kwalitatieve verandering ondergingen. Een directe politieke betekenis had nationalisme in de jaren 1850 en 1860 als element van een conservatieve ideologie. De stad Tiel was samen met het kiesdistrict een van de regio's waar conservatieven een achterban vonden. Groot-protestantse en orangistische sympathieën impliceerden een krachtig nationalisme. Na 1870 lag de betekenis van het nationalisme veel meer in een integratieve rol. De lokale bevolking werd door de notabelenelite meer en meer bij nationale herdenkingen en feesten betrokken. Deze verbreding kan worden gezien als politieke strategie van de dominerende notabelenelite en, in sommige gevallen, kerkelijke elites (met name de katholieken). Maar middengroepen, en in 1898 ook de arbeiderselite, grepen de feestcommissies aan als middel tot sociale integratie. Voorts waren de festiviteiten voor hen belangrijk uit oogpunt van economisch gewin of middel tot vermaak.

Aan de rituelen die de feesten en herdenkingen kenmerkten kan de vorming van een nationale identiteit en een nationaal gevoel worden toegeschreven. De grote deelname aan de steeds terugkerende godsdienstoefeningen droeg sterk bij tot saamhorigheid; het massale bijeenkomen voor optocht of ontvangst evenzo. Het zingen door kinderen en de aan hen gegeven traktaties beroerden niet alleen de kinderziel, maar mochten ook volgens de opvatting van ouders en feestcommissies op een nationaal feest niet ontbreken. De steeds terugkerende extra bedeling betrof de meest armlastigen tot de te vieren gebeurtenis.

Een ritueel was eveneens de samenstelling van de feestcommissies. Religieuze en sociale verscheidenheid werd zoveel mogelijk nagestreefd terwijl de publieke presentatie van commissieleden in alfabetische rangorde (in 1863 en 1898) geschiedde. Hierin komt de tegenstrijdigheid van het lokale nationalisme tot uiting. Ook in Tiel was er onder orthodox-protestanten en met name katholieken sprake van verzuilingstendenzen, terwijl voorts de bestaande sociale verschillen ongelijke machtsverhoudingen impliceerden. Toch voelden de Tielse elites inzake het nationale feest behoefte tot

eensgezind optreden. In weerwil van de in het dagelijks leven veelal dominante tegenstellingen, kon er zo een natiebeseft onder Tielenaren bestaan. Het steeds terugkerende nationale feest was de duidelijkste uitdruktingsvorm van dat natiebeseft.

In Tiel werden initiatieven en polemieken zoals die op nationaal niveau naar voren kwamen tamelijk nauwgezet gevolgd. In de lokale verhoudingen werkte dit vooral ten aanzien van de katholieken polariserend. Wanneer het contemporaine gebeurtenissen betrof, namen zij altijd deel aan de feestelijkheden en de organisatie ervan. Herdenkingen van de Opstand lagen ook voor de Tielse katholieken gevoelig, hetgeen met name in 1872 bleek. Hierin volgden zij de afwijzende houding van katholieke intellectuelen. De Tielse joden zag nooit bezwaren in deelname aan nationalistische activiteiten. In de synagoge werd keer op keer uitdrukking gegeven aan een speciale band tussen de joden en het Oranjehuis. De kleine groep christelijk-gereformeerden profileerden zich minder duidelijk. In het algemeen sloten zij zich aan bij de door de dominante nederlands-hervormden ontplooiden initiatieven. Hun aantal was te klein om, in aansluiting bij de anti-revolutionaire kritiek op de liberale interpretatie van het verleden, zelf een krachtig nationalisme te initiëren.⁷²

De tweede vraag was die naar de beeldvorming van nationalisme op lokaal niveau. Opvallend was dat gedurende de gehele onderzoeksperiode regionale elementen werden verbonden met nationale gebeurtenissen. De reünisten van het Metalen Kruis, de Jagers van Van Dam en bovenal het bezoek van Willem III aan de watersnood in het Land van Maas en Waal, stonden steeds centraal in de festiviteiten.⁷³ Dit regionale aandeel in het lokale nationalisme is om meerdere redenen belangrijk. Ten eerste was het regionale aandeel in de geschiedenis van monarchie en natie herkenbaar voor de bevolking en vergrootte dit het nationaal bewustzijn. Ten tweede cultiveerden de Tielse elites (met name de notabelenelite) om die reden de regionale gebeurtenissen totdat ze mythische vormen aannamen. Al ging nationale saamhorigheid gepaard met maatschappelijke tegenstellingen, het had daardoor ook een integratieve en stabiliserende functie. Ten derde werdef aan het einde van de negentiende eeuw deze regionale gebeurtenissen uit hun contemporaine antipapistische en groot-protestantse context gelicht. Nu was het een gematigd liberale notabelenelite die ze op eigen wijze in haar voordeel gebruikte. Omdat de te vieren nationale gebeurtenissen veelal het koningshuis betroffen, konden joden en katholieken niet achterblijven.

Het grote aandeel van de regionale geschiedenis in het nationalisme op lokaal niveau vormt een aanvulling op Banks 'cultureel nationalisme', dat niet alleen in haar initiatieven, maar ook in haar reikwijdte in de eerste plaats een burgerlijke aangelegenheid was. In plaats van kunst, literatuur en het Republikeins verleden, die bovendien vaak 'Hollandse' aangelegenheden waren, kozen lokale initiatiefnemers in Tiel bij voorkeur de meer nabije regionale geschiedenis als thema. Het ging hier niet om lokaal

nabije regionale geschiedenis als thema. Het ging hier niet om lokaal chauvinisme of zelfs particularisme.⁷⁴ Het regionale aandeel in het nationaal verleden gold lokaal veel meer als een herkenbare traditionele factor, onmisbaar voor de vorming van een nationale politieke cultuur.⁷⁵ Het appelleerde aan de behoefte van de lokale bevolking de eigen leefomgeving een plaats te geven in het nationaal verband. Door de mythologisering van natie en Oranjehuis probeerde de Tielse notabelenelite de lokale bevolking aan haar staatsopvatting te binden. Niet alleen op nationaal niveau⁷⁶ maar ook op lokaal niveau was de monarchie in Tiel het symbool voor nationale eenheid in een steeds meer door sociale en religieuze tegenstellingen gekenmerkte politieke ontwikkeling.

Noten

- 1 C.A. Tamse, 'Koning Willem III en Sophie', in: *ibidem*, ed., *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan de Rijn, 1979) 309-357, aldaar 311. *Biografisch Woordenboek van Nederland* (3 dln., 's Gravenhage, 1989) III, 163-166, aldaar 165. M.C. Verburg, *Koningin Emma. Regentes van het koninkrijk* (Baarn, 1989) 42. P.B.M. Blaas, 'Tussen twee herdenkingsjaren (1884-1933). Het beeld van Willem van Oranje in de wetenschappelijke geschiedschrijving rond 1900', in: E.O.G. Haitsma Mulier, A.E.M. Janssen, ed., *Willem van Oranje in de historie 1584-1984* (Utrecht, 1984) 137-160, aldaar 149.
- 2 P.B.M. Blaas, 'De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving', *Theoretische Geschiedenis* 9 (1982) 271-303. Blaas gaat op de laatste pagina's van het artikel met name in op de algemene ontwikkeling van het nationalisme in Nederland. Zie voorts enkele artikelen in de bundel; Haitsma Mulier, Janssen, ed., *Willem van Oranje in de historie*.
- 3 S. Schama, *The embarrassment of riches. An interpretation of Dutch culture in the Golden Age* (London, 1987) 44-45, 94-97. J.W. Schulte Nordholt, 'Vaderlandse vrijheid en Mensheidsdromen', in: Th.S.M. van der Zee, e.a., ed., *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam, 1988) 70-83, aldaar 72.
- 4 C. Schmidt, 'Het charisma van Oranje. Aantekeningen over de sociogenese van het Koninkrijk der Nederlanden', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1989) no. 2, 53-70, aldaar 58.
- 5 Schulte Nordholt, 'Vaderlandse Vrijheid', 79-80.
- 6 W.W. Mijnhardt, 'Natievorming in het revolutietijdvak', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 546-553, aldaar 548-553. Het door Mijnhardt gebruikte begrip 'culturele communicatiegemeenschap' voert terug op door K.W. Deutsch en E. Gellner naar voren gebrachte theoretische noties.
- 7 H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen, 1988) 43-82, 171-177.
- 8 J.Th.M. Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1990) met name 49-53.
- 9 S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling vande moderne staat in Nederland* (Nijmegen, 1983) 123-124. E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (2 dln., Amsterdam/Brussel, 1986) I, 240-241.
- 10 Dit stelt J.A. de Bruyne na de enthousiaste ontvangst van Willem III in september 1853 te Utrecht, de stad waar de Aprilbeweging haar aanvang nam. J.A. de Bruyne, *De geschiedenis van Nederland in onze tijd* (6 dln., Schiedam, 1891) I, 401-402. Overigens voelden niet alleen de groot-protestanten maar ook protestanten uit kringen van de Afscheiding en het Réveil, hoewel ambivalent ten aanzien van de Nederlandse staat, meer in het algemeen een sterke band met het Oranjehuis; C.A. Tamse, 'Plaats en functie van de Nederlandse monarchie in de negentiende eeuw', in: *ibidem*, ed., *De monarchie in Nederland* (Amsterdam/Brussel, 1980) 89-132, aldaar 98.
- 11 Blaas, 'De prikkelbaarheid van een kleine natie', 292-293.
- 12 G.J. Schutte, *Nederland en de Afrikaners, adhaesie en aversie* (Franeker, 1986) 27, 38-41. In feite was de politieke invloed van Nederland in de wereld (buiten de eigen koloniën) nihil, en zouden de bemoeiingen met de Boeren als een vorm van sociaal-cultureel imperialisme kunnen worden gezien.
- 13 *Ibidem*, 76,78.
- 14 M.-A.D. Delen, M.J.M. Hageman en C.G. Weijers, 'De prins is dood. Leve de dode prins! De Oranje-herdenking van 1884', in: E.O.G. Haitsma Mulier, A.E.M. Jansen, ed., *Willem van Oranje in de historie 1584-1984* (Utrecht, 1984) 108-136, aldaar 109-110. De protesten van de katholieke elite leidden in verscheidene dorpen en kleine steden ook daadwerkelijk tot rellen bij de feestviering. Zie voor een uitvoerige analyse van een dergelijke rel het te publiceren proefschrift van F. Groot over processen van verzuiling in Naaldwijk.
- 15 *Ibidem*, 115-116.
- 16 Zie voor de (sterkst verzuilde) religieuze bevolkingsgroepen: J.A. Bornewasser, 'De Neder-

- landse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982) 577-604, aldaar 591, 602-603. C. Augustijn, 'Kuypers theologie van de samenleving', in: *ibidem*, e.a., ed., *Abraham Kuyper. Zijn volksdeel, zijn invloed* (Delft, 1987) 34-60, aldaar 38, 44-45, 50-52.
- 17 S. Stuurman, voor wie verzuiling uitdrukkelijk tot religieuze bevolkingsgroepen beperkt blijft, legt de nadruk op de verschillende concepties van de Nederlandse natie. S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 136-138. P. de Rooy analyseert verzuiling als een middel tot nationale integratie, waardoor de midden- en arbeidersklasse erkenning zochten in de Nederlandse samenleving. P. de Rooy, 'Het grofste communisme', *Symposium* II (1980) 8-21, aldaar 19. J.C.H. Blom spreekt in een beschouwing over de jaren 1930 over 'een "burgerlijk verzuilde" maatschappij', waarbij de term burgerlijk niet met één sociale groep, maar met een cultuurpatroon dient te worden verbonden. Nationalisme speelde in dit cultuurpatroon een belangrijke rol. Verzuiling stond nationalisme niet in de weg en onderlinge verschillen worden door Blom dan ook als 'nuances van nationalisme' gezien. J.C.H. Blom, 'Nederland in de jaren dertig: een "burgerlijk-verzuilde" maatschappij in een crisis-periode', in: *ibidem*, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag, 1989) 1-27, aldaar 14, 16.
- 18 Deze keuze vloeit voort uit mijn promotieonderzoek naar verzuiling op lokaal niveau in de gemeenten Tiel en Winschoten, 1850-1925.
- 19 *Tielsch Stads en Arrondissements Weekblad (Tielsch Weekblad)*, jrg. 7, no. 346, 23 augustus 1850. De grote politieke belangstelling blijkt onder meer uit de opkomst tijdens de vergadering in 1850: 92 aanwezigen brachten een stem uit, terwijl de gemeente Tiel zo'n 240 Tweede Kamerkiezers telde (8,6% van de mannelijke bevolking).
- 20 *Tielsch Weekblad*, jrg. 5, no. 24, 4 februari 1848.
- 21 A. van Gils, 'Een wonderig heerschap. Edmond Willem van Dam van Isselt 1796-1860', *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre LXXVI* (1985) 88-117, aldaar 102-103. Van Gils karakteriseert Van Dam met recht als een in feite onbeduidend politicus, 114.
- 22 J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (2e druk, Bussum, 1983) 36.
- 23 Ingezonden brief van 'Uw oude vriend' X aan Thorbecke, *Tielsche Courant*, jrg. 9, no. 32, 4 augustus 1852. Uit de feestelijke ontvangst die Thorbecke in het door de rivier de Waal van Tiel gescheiden katholieke Land van Maas en Waal ten deel was gevallen, bleek volgens de briefschrijver duidelijk welke richting het ministerie was ingeslagen.
- 24 *Tielsche Courant*, jrg. 10, no. 25, 22 juni 1853. *Tielsch Weekblad*, jrg. 10, no. 494, 24 juni 1853.
- 25 Handelingen kerkeraad, 5 april 1853, Archief Nederlandse Hervormde kerk Tiel, no. 7, Gemeentearchief Tiel. Cijfer aantal ondertekenaars in: *Tielsch Weekblad*, jrg. 10, no. 484, 15 april 1853. In 1857 telde de hervormde gemeente 1.753 lidmaten, zodat in 1853 bijna de helft van de gemeente het adres tekende.
- 26 De lokale pers is hier niet alleen als bron voor feitelijke informatie gebruikt, maar aan haar hoofdartikelen wordt tevens een wisselwerking met de lokale publieke opinie(s) toegeschreven. Zie voor een methodologische beschouwing over het gebruik van pers als bron voor publieke opinie; J. Talsma, *Het recht van petitie, verzoekschriften aan de Tweede Kamer en het ombudsmanvraagstuk. Nederland, 1795-1983* (Arnhem, 1989) 298-302.
- 27 *Tielsche Courant*, jrg. 10, no. 17, 27 april 1853.
- 28 *Tielsche Courant*, jrg. 10, no. 48, 15 september 1853.
- 29 Zie voor Van Dams publicistische inspanningen: Van Gils, 'Een wonderig heerschap', 103. Tot aan zijn dood in 1860 schreef Van Dam de 'Staatkundige vertoogen' of hoofdartikelen van het *Tielsch Weekblad*, daarin soms afgewisseld door de Leidse professor J. Blake. Deze nam Van Dams taak in 1860 over, tot in 1864, toen ook hij overleed. Uitgever A. van Loon benaderde toen mr. W. baron Goltstein (in 1864 tot lid van de Tweede Kamer gekozen) met het verzoek wekelijks een bijdrage te verzorgen. G.J. Mentink, 'Schrijvers van de hoofdartikelen in het Tielsch stads- en arrondissementsweekblad 1843-1869', *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre LXXVI* (1972) 236. Van Loon schreef zijn brief op 3 juni 1864.
- 30 Geciteerd door: Mentink, 'Schrijvers van de hoofdartikelen', 236.

- 31 Zie de polemieken over het nationale of protestantse karakter van het Metalen Kruis in *De Morgenster. Maandschrift ter bevordering van het levend christendom* 1853-1854 (Arnhem, 1854) 371-373 en in het *Tielsch Weekblad* jrg. 13, no. 657, 8 augustus 1856 en no. 658, 15 augustus 1856. In het laatste nummer keerde de redactie zich tegen critici die de Aprilbeweging (waaruit het Metalen Kruis was voortgekomen) bestempelden als 'volkswaan van den dag'.
- 32 W.E. van Dam van Isselt, 'De beteugeling van de onwillige schutters in januari en februari 1831', *Bijdragen voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, vijfde reeks, deel 1 ('s-Gravenhage, 1913) 1-55, 259-266, aldaar 21. De naam 'Vrijwillige Jagers van Van Dam' werd gegeven om deze compagnie te onderscheiden van een uit studenten bestaande groep Jagers.
- 33 *Ibidem*, 34-35.
- 34 W.E. van Dam van Isselt, *De jagers van Van Dam 1830-1839* (Amsterdam, 1914).
- 35 Van Dam van Isselt, 'De beteugeling', 48 n.l. Het archief van het ministerie van Oorlog bevat een lijst namen van het corps vrijwilligers van Van Dam, aan wie het metalen kruis werd uitgereikt. Hierop komen 235 personen voor, waaronder verscheidene in Tiel en omgeving veel voorkomende familienamen. Slechts voor een enkeling is met zekerheid vast te stellen dat hij in Tiel woonde. Archief ministerie van Oorlog, Metalen Kruizen en Bronsmedailles, no. 503, Algemeen Rijksarchief.
- 36 *Tielsch Weekblad*, jrg. 11, no. 530, 1 maart 1854.
- 37 *Tielsch Weekblad*, jrg. 11, no. 552, 4 augustus 1854.
- 38 *Tielsch Weekblad*, jrg. 25, no. 1288, 1289 en 1290, 11, 18 en 25 september 1868.
- 39 *Tielsch Weekblad*, jrg. 26, no. 1290, 25 september 1869.
- 40 Zie voor het bagatelliseren van deze laatste kwestie door de katholieke historici Nuyens en J.H.J.M. Witlox: R. Reinsma, 'De houding van de Rooms-Katholieken ten noorden van de grote rivieren tijdens de eerste maanden van de Belgische opstand', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 3 (1961) 50-72.
- 41 Zie bijvoorbeeld het *Tielsch Weekblad*, jrg. 7, no. 318, 8 februari 1850.
- 42 *Tielsch Weekblad*, jrg. 18, no. 892, 8 februari 1861. O. Moorman van Kappen, J. Korf, O.A.W. Baron van Verschuier, *Tieler- en Bommelerwaarden 1327-1977. Grepen uit de geschiedenis van 650 jaar waterstaatszorg in Tielerwaard en Bommelerwaard* (Tiel, 1977) 303 e.v. H. Manders, *Meer dan een hoenderik vol. Tielse herinneringen* (Zutphen, z.j.) 105-109.
- 43 P. Geyl, '1813 herdacht in 1863', in: *Pennestrijd over staat en historie. Opstellen over de Vaderlandse Geschiedenis aangevuld met Geyl's levensverhaal (tot 1945)* (Groningen, 1971, oorspr. *De Gids*, 1954), 274-311, aldaar 276.
- 44 *Tielsche Courant*, jrg. 20, no. 34, 26 april 1863.
- 45 Geciteerd door Geyl, '1813 herdacht', 287.
- 46 Geyl noemt met name de afkeer van vele liberalen en katholieken over de kritiekloze en providentiële beschouwing van het Oranjehuis. *Ibidem*, 298.
- 47 Verslagen in: *Tielsche Courant*, jrg. 20, no. 93, 19 november 1863, no. 94, 22 november 1863.
- 48 *Tielsche Courant*, jrg. 20, no. 80, 4 oktober 1863. Overigens had de subcommissie zich alleen de inzameling tot doel gesteld. In oktober 1863 werd er in ingezonden brieven geklaagd over de geringe belangstelling en voorbereidingen voor de viering van een feest. Men verwachtte initiatief van het gemeentebestuur, dat daarop 400 gulden ter beschikking stelde. De uiteindelijk georganiseerde activiteiten gingen niet van de subcommissie uit. *Tielsche Courant*, jrg. 20, no. 81, 8 oktober 1863; no. 85, 22 oktober 1863.
- 49 *Tielsche Courant*, jrg. 20, no. 70, 30 augustus 1863.
- 50 *Tielsche Courant*, jrg. 21, no. 96, 1 december 1864.
- 51 *Tielsche Courant*, jrg. 22, no. 25, 26 maart 1865, no. 32, 20 april 1865.
- 52 *Ibidem*.
- 53 W.J. van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland 1849-1891* (3de druk, 's-Gravenhage, 1918) 348-351. De motie kreeg veel steun van liberalen, maar tegenstemmen, zoals het Tielse kamerlid Van Lidth de Jeude deed, betekende niet dat men ook vanzelfsprekend aan conservatieve zijde behoorde. Ook Thorbecke toonde zich verbolgen over de motie en stemde tegen.

- 54 *Tielsche Courant*, jrg. 23, no. 86, 28 oktober 1866.
- 55 Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 315.
- 56 Boogman, *Rondom 1848*, 28. Kossmann, *De Lage Landen* I, 234-235.
- 57 De samenwerking tussen conservatieven en anti-revolutionairen, die onder meer gestalte kreeg in de oprichting van een anti-revolutionaire kiesvereniging, zou tot aan de vorming van het eerste confessionele ministerie Mackay in 1888 bestaan. Dit samengaan van anti-revolutionairen en katholieken was voor het merendeel van de conservatieve kiezers een onoverkomelijk bezwaar.
- 58 *Tielsche Courant*, jrg. 29, no. 4, 14 januari 1872.
- 59 Zie voor de samenstelling van de subcommissie: *Tielsche Courant*, jrg. 29, no. 20, 10 maart 1872. F.J.A. van Boxtel behoorde als ondernemer wel tot de in sociaal opzicht vooraanstaande katholieken, maar aangezien hij nooit een kerkelijke functie bekleedde was zijn band met de kerk niet hecht.
- 60 *Tielsche Courant*, jrg. 29, no. 27, 4 april 1872.
- 61 *Tielsche Courant*, jrg. 31, no. 38, 10 mei 1874, no. 39, 24 mei 1874.
- 62 Notulen gemeenteraad Tiel, vergadering 26 januari 1887, no. 3, Gemeentearchief Tiel. *Nieuwe Tielsche Courant*, jrg. 44, no. 3159, 29 januari 1887.
- 63 Kossmann, *De Lage Landen* I, 238.
- 64 *Tielsche Courant*, jrg. 53, no. 96, 18 augustus 1896.
- 65 Notulen hoofdcommissie, vergadering 6 november 1897, Archief Tielsche commissie inhuldiging H.M. de Koningin, no. 182.1, Gemeentearchief Tiel.
- 66 Intekenlijst inhuldigingsfeest 1898, *ibidem*, no. 182.20.
- 67 *Tielsche Courant*, jrg. 55, no. 101, 4 september 1898. In feite lag het hoogtepunt van het zorgvuldig voorbereide feest al op 13 augustus, toen betrekkelijk onverwacht Wilhelmina en Emma voor een rijtoer door de Betuwe Tiel aandeden.
- 68 Programma allegorische optocht, Archief Commissie inhuldiging, no. 182.10. *Tielsche Courant*, jrg. 55, no. 101, 4 september 1898.
- 69 J.L. van Zanden, 'Middelen van bestaan 1800-1950', in: H.P. de Bruin, ed., *Het Gelders rivierengebied uit zijn isolement. Een halve eeuw plattelandsvernieuwing* (Zutphen, 1988) 76-92, aldaar 88. Vgl. de algemene beschouwingen over de economische toestand in de regio in de verslagen van de Tielse Kamer van Koophandel en Fabrieken; als bijlage van de Gemeenteverslagen Tiel.
- 70 *Tielsche Courant*, jrg. 56, no. 128, 31 oktober 1899, no. 143, 5 december 1899.
- 71 Vergaderingen gereformeerde kerkeraad, 27 november 1899, 3 september 1900, Archief Gereformeerde Kerk Tiel, Notulenboek 1896-1900, no. 200.17.
- 72 In 1918 wensten de gereformeerden zich niet meer te conformeren aan de uitbundige Oranjefeesten. In de kerkeraad besloot men lidmaten aan te raden hun lidmaatschap van de Oranjevereniging op te zeggen. Notulen Kerkeraad, 6 september 1918, Gemeentearchief Tiel, Archief Gereformeerde gemeente, no. 200.20. In 1920 was er sprake van een aparte Christelijke Oranjevereniging, maar die bleek niet levensvatbaar.
- 73 Ook in de twintigste eeuw leefde deze traditie voort. In 1921 bereidde men voor koningin-nedag een historische optocht voor, waarin men zowel de Jagers van Van Dam als het bezoek van Willem III wilde uitbeelden. *De Waalbode* jrg. 14, no. 789, 13 juli 1921.
- 74 P.B.M. Blaas behandelt in een historiografisch artikel de negentiende-eeuwse historicus P.L. Muller (1842-1904) die in het 'localisme' een in de historie gewortelde nationale ondeugd zag, zonder dit als een onoverbrugbare tegenstelling met nationalisme te beschouwen. Blaas, 'Tussen twee herdenkingsjaren', 139-140.
- 75 In een theoretische beschouwing over nationalisme schrijft E. Gellner: 'Generally speaking, nationalist ideology suffers from pervasive false consciousness. Its myths invert reality: it claims to defend folk culture while in fact it is forging a high culture [...]'. De idee van 'high culture' heeft betrekking op het bestaan van een nationale cultuur die voor het merendeel van de bevolking als gevolg van een gedeeld onderwijsverleden, leescultuur en sociale verhoudingen een referentiekader vormde. E. Gellner, *Nations and nationalism* (Oxford, 1983) 124.
- 76 Blaas, 'Tussen twee herdenkingsjaren', 149.